

ԳԱԼՅԱ ԴԱՎԻԴՈՎԱ

Հայոց ազգագրության թանգարան

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲՆՕՐԻՆԱԿ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ԵՒ ՀԱՉՎԱԳՅՈՒՏ ԳՐՔԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՄԻ ՀԱՅՈՑ ԱՉՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆՈՒՄ՝

Հայոց ազգագրության թանգարանի վերջին ձեռքբերումներից է թուրքահայ բանասեր, բառարանագիր Բարսեղ Միքայելի Թուղլաճյանի (1933–2016)² հավաքածուն: Իր գրական անունն է Փարս Թուղլաճի: Որպես հույժ կարեւոր գործ՝ հիշենք, որ Հայ Եկեղեցու մասին հարուստ տեղեկություններ հավաքելուց հետո նա 1991 թվականին հայերեն, անգլերեն, թուրքերեն հրատարակել է «Իսթանպուլի Հայոց Եկեղեցիները» հատորը³: Բարսեղ Թուղլաճյանի հավաքածուն շատ հարուստ է եւ արժեքավոր: Այն կազմված է հազար վեց հարյուրից ավելի հայերեն (հայ գրողների ստեղծագործություններ, հայ մշակույթի, հայկական գավառների պատմության⁴, Հայ Եկեղեցու պատմության, հայ իրավունքի եւ իրավաբանության վերաբերյալ) եւ ութ հարյուր երեսունից ավելի օտարալեզու (անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, իսպաներեն, իտալերեն, պարսկերեն, թուրքերեն) գրքերից, գրքուկներից, կրթության ու վարժարանների վերաբերյալ նյութերից, հայրապետական կոնդակներից, բազմաանուն մամուլից⁵, անձնական նամակներից, բազմաբովանդակ գրություններից, վավերագրերից, կաթողիկոսի ընտրու-

^{1*} Ստացվել է՝ 12.12.2024, գրախոսվել է՝ 12.03.2024: Էլ. հասցե՝ galya.davidova.60@gmail.com:

² Մանրամասն տե՛ս Հ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Բարս Թուղլաճի: Կյանքի էջեր, Երեւան, 2022:

³ PARS TUĞLACI, İstanbul Ermeni Kiliseleri, Armenian Churches of Istanbul (Իսթանպուլի Հայոց Եկեղեցիները), Կ. Պոլիս, 1991, 452 էջ 1:

⁴ Բ. ԵՂԻԱՅԵԱՆ, Ատանայի հայոց պատմություն, 1970, Անթիլիաս–Լիբանան, Ա. Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ Կեսարիոյ, Ա., Բ., 1937, Գահիրէ, ԱՐՏԱԽԱԶԳ ԱՐՔ. ՍԻՐՄԷԱՆ, Առաջնորդ հայոց Հալէպի, Պատմություն Հալէպի Հայոց, Սուրիա, հտ. Ա., 1940, Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ, Պոլիս եւ իր դերը, հտ. Ա, Բ., Տ. ՍԱԽԱՆԱԼԵԱՆՅ, Պատմություն Երուսաղէմի, հտ. 1, 2, 1931 եւ այլն:

⁵ Հայ պարբերականները կարեւոր դերակատարություն են ունեցել Կոստանդնուպոլսի հայոց ինքնությունը պահպանելու գործում՝ վերլուծելով եւ ներկայացնելով ազգային համայնական կյանքի ամեն մի դրվագ: Հավաքածուի մաս են կազմել Հասարակական-քաղաքական եւ գրական մի շարք թերթեր՝ «Մասիս» (1852–1908), «Փարոս Հայաստանի» (1881), «Հայրենիք» (1892), «Արեւելք» (1932), «Մարմարա» (1940) եւ այլն:

թյան ժողովի պատգամավորական վկայագրից եւ այլ արժեքավոր փաստաթղթերից: Մեր նպատակն է դիտարկել, ուսումնասիրել եւ ներկայացնել հավաքածուն, ինչպես նաեւ հնարավորության դեպքում վերլուծել փաստաթղթերը, մեկնաբանել դրանք: Անհրաժեշտ է նաեւ բացահայտել Հայ Եկեղեցու՝ այս ինքնատիպ եւ հետաքրքրության արժանի վավերագրերի ազգապահպան նշանակությունն ու արժեքը, հավաքածուի մասին իրազեկել գիտական հանրությանն ու Եկեղեցու պատմությունն ուսումնասիրողներին: Հոգվածում անդրադառնում ենք տարբեր բնագավառների աղերսվող վավերագրերի: Պատմամշակութային նշանակություն ունեցող արժեքավոր փաստաթղթերն առնչվում են եկեղեցական եւ աշխարհիկ նյութերի, որոնք շոշափում են եկեղեցաշինության ու բարեգործության հանգամանքները, կրթական համակարգի բարելավմանը, հայոց լեզվի անադարտության խնդիրներին եւ այլն: Խնդրո առարկա բնօրինակ փաստաթղթերը հանդես են գալիս որպես դիտարկման միավոր, իսկ վերլուծական միավորները վերաբերում են ազգին, եկեղեցաշինությանն ու վարժարաններին: Դրանք Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու առաջնորդների արժեքավոր բնագիր փաստաթղթեր են, նամակներ՝ հասցեագրված «Գերապատիւ տէր Գէորգ Ծայրագոյն Վարդապետ Արսլանեանին»: Նամակները հղել են Հայոց թեմերի առաջնորդները, եւ դրա շնորհիվ կարելի է նաեւ պատկերացում կազմել տվյալ ժամանակաշրջանի խնդիրների ու իրադարձությունների մասին: Հավաքածուի հնատիպ, բազմաբովանդակ գրքերի շարքում գերակշռում են կրոնաբարոյական բնույթի հրատարակությունները: Առկա են Հայրապետական պաշտոնական որոշ փաստաթղթեր ու ուղերձներ, նաեւ արվեստի բարձրարժեք նմուշներ: Կոնդակներից որոշները ձեւավորված են հայկական մանրանկարչական դպրոցի հարազատ ոճով: Հավաքածուի փաստաթղթերում (հայրապետական կոնդակներ, շրջաբերականներ, կոչեր, Ազգային Պատրիարքարանի ազգային ժողովի ատենագրություններ, տեղեկագրեր, Կեդրոնական վարչության կանոնադրություններ, հրահանգներ, Թուրքիո գավառական Ազգային վարժարանների վիճակացույցեր) կարելուրվում են ոչ միայն եկեղեցաշինության, կրոնաքաղաքական հարցերը, այլեւ ազգապահպանության, ազգային մշակույթի ու արվեստի խնդիրները:

Կոստանդնուպոլսի պատրիարքներն օժտված են եղել ընդարձակ կրոնական եւ մասնակի աշխարհական իրավունքներով: Նրանք իրա-

վամբ տնօրինել են Թուրքիայի վարչական իրավասությունների գտնվող հայությունների կրթությունն ու լուսավորությունը, տպագրության գործը, բարեգործական ու մշակութային հաստատությունները: Երկար ժամանակ իշխանության բարձրագույն մարմիններին որեւէ հարցով դիմելու, գրագրություն վարելու իրավունքը վերապահված է եղել բացառապես Պոլսո Հայոց պատրիարքությանը, եւ սա վերաբերել է ոչ միայն հայ ազգի ներկայացուցիչներին, այլ նաեւ Հայոց դավանակիցներին. օրինակ 1873–1874 թթ. կրոնական եւ քաղաքական ազգային ժողովների փաստաթղթում պահպանվել է Ասորի Պատրիարքական խնդրանք-դիմումը Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանին. «Կը խնդրեմ որ ըստ հին սովորութեան հարկ եղած Թագրիբը⁶ մատուցանելով Բ. Դրան, Պատրիարքական հրովարտակը եւ առաջին կարգի մէնիտիյէ⁷ պատուանշանը ժամ յառաջ ստանալու եւ ինձ յանձնելու շնորհ ընէք»⁸:

Ինչպես նշել ենք փաստաթղթերի մեծ մասը բնօրինակ է: Կան նույնիսկ եզակի նմուշներ (1898 թ. ձեռագիր Վկայագիր⁹, Տեղեկագիր Բ. Ազգային Կեդրոնական պարտուց բարձման համար, Կոնդակ-շրջաբերականներ՝ Ամենապատիւ Տ. Մկրտիչ Խրիմեան Ս. Պատրիարք հօր բացած հանգանակութեան՝ 1873 թ., Տեղեկագիր կաթողիկոսական Բ. յանձնաժողովոյ, Ազգային ընդհանուր ժողով՝ 1883 թ., Տեղեկագիր համարատուութեան տնտեսական խորհրդոյ՝ 1878 թ. եւ այլն):

Հավաքածուի կոնդակներից մի քանիսն ուղղված են Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքին, Տեղապահ Տ. Գեւորգ Արքեպիսկոպոս Արսլանյանին: Պատմական նշանակության այս փաստաթղթերը ներկայացնում են եկեղեցական տարբեր իրադարձություններ՝ եկեղեցաշինության, եկեղեցական թեմերի, հոգեւորականների գործունեության վերաբերյալ եւ այլն: Կան նաեւ ծեսերի՝ պսակադրության կարգի («պսակի արտօնագիր»), ամուսնացողների իրավունքների, նաեւ թաղման ծեսի, գերեզմանատեղի տրամադրման, դրա խնամքի, բարեկարգման վերաբերյալ փաստաթղթեր:

⁶ Թագրիբ (արաբերեն) – խնդրագիր, զեկուցում. տե՛ս Մ. ՅԱՐՈՒԹԻՆԵԱՆՅ, Բացատրական բառգիրք օտարազգի բառերի եւ օտարազգի բառերի ու դարձուածքների, Ալեքսանդրապոլ, 1912, էջ 114:

⁷ Այս պարգեւը 1852 թ. հիմնել է սուլթան Աբդուլմեջիդ Ա.-ն եւ կոչել իր անունով. տե՛ս E. METIN, Ottoman Orders and Decorations, Կոստանդնուպոլիս, 2001, էջ 54–58:

⁸ Համարատուութիւն ազգային կեդրոնական վարչութեան 1873–1874 ամի, տպագր. Ս. Միքայէլեան, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 49:

⁹ Տրուած Եւդոկիոյ ս. Մինաս եկեղեցւոյ տիրացու Գարեգին Արսլանեան Բինկեանցուն:

Առանձին խումբ են կազմում նյութերը, որ անմիջականորեն վերաբերում են Կոստանդնուպոլսի տեղապահ Գեորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանին, որ թերեւս արժանի է Հայ Եկեղեցու նվիրյալ կոչմանը: Արսլանյանը ծնվել է 1869 թ. Տեւրիկի գավառում, Ակն քաղաքից մոտ 35 կմ հեռու գտնվող Բենկա (թրք. Բինկյան)¹⁰ գյուղաքաղաքում, մեծահարուստի ընտանիքում¹¹: Չնայած իր զգալի գրավոր ժառանգությանը (հեղինակել, հրատարակության է պատրաստել եւ ի լույս է ընծայել մեկ տասնյակից ավելի գրքեր¹²) Արսլանյանը շատ հայտնի չէ ընթերցող լայն հասարակությանը, եւ թերեւս պատճառը դառն ու դժոխային տարիներն են, որ պատուհասել են համայն հայությանը ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին: Այդ ծանրագույն դարաշրջանում ընդհանրապես զարմանալի է, որ մարդ արարածը կարողացել է ապրելու եւ ստեղծագործելու ուժեր գտնել: Ահա 1898 թ. հայկական ջարդերի ժամանակ Արսլանյանը կորցրել է կնոջը, որին թուրքերը ողջ-ողջ այրել են, երբ մերժել է «կյանքը փրկելու ստորացուցիչ առաջարկները»¹³: Այս դեպքերից հետո իր գրքերից մեկը՝ «Գեղե-

¹⁰ Հնաւանդ պատմումով Հոաբաթ բնակավայրը նորոգել է Բենիկ իշխանը (1021 թ.), եւ կոչել իր անունով՝ Բենկայ (իմա՝ Բենիկի) քաղաք. տես «Հայոց անձնանունների բառարան»՝ «Բենիկ», հմմտ. «Տեղանունների բառարան»՝ բենկայ:

¹¹ Մ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, «Էջմիածին», Է., 1955, էջ 7 եւ յջ.:

¹² ԺԻՐԱՅՐ (ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՊՕՅԱԶԵԱՆ), «Աղու հացից եօթնեակը» (Կոստանդնուպոլիս, 1928, 360 էջ), «Հովուի խօսքեր» (Կ. Պոլիս, 1912, 94 էջ), «Հայ զինուորին» (Կոստանդնուպոլիս, 1912, 14 էջ), «Հայ պանդուխտին» (Կոստանդնուպոլիս, 1913, 29 էջ), «Կեսնքի դասը մոլութիւններու հանդէպ» (Կոստանդնուպոլիս, 1928, 108 էջ), «Գեղեցիկ ասացուածք 2»: Հայոց ազգագրության թանգարանի գրադարանում պահպանվում են իր՝ «Մատենիկ մը բանախօսութեանց», տպագր. «Կիլիկիա», Ատանա, 1920, 80 էջ, «Գեղեցիկ ասացուածք», Կոստանդնուպոլիս, 1936, 158 էջ, «Ուղեւորութիւն յԵթովպիա», Կ. Պոլիս, 1930, 208 էջ գրքերը: Միւս հրատարակութիւնների մասին տեղեկութիւններ չգտանք:

¹³ Բէնկեանի եղեռնագործութեան վաւերագիր կարելի է համարել Լեւոն էսաճանեանի՝ «Այրած քնար մը Բինկեանի Մոխիրներուն վրայ» քերթուածը ([Կոստանդնուպոլիս], 1909), որի Առաջաբանը բերում ենք ամբողջութեամբ: Ասլանեան Գէորգ վարդապետի կեանքին մէկ եղերական ցոլարանն է այս ողբախառն դիւցազներգութիւնը: Ասլանեան վարդապետ, այդ տիպար եկեղեցականը, իր աշխարհականութեան միջոցին դառնօրէն սեւեւ բաղդը կ'ունենայ իր կնոջ քսանհինգամեայ նազենիին հոմերական վախճանը տեսնելու: Նազենի Բինկեանցի այդ դիւցազնուհին, որուն նմաններ իր մէջ հաշուելուն համար է, որ այսօր Հայոթիւնը իր առջեւ կը գտնէ պատմական լուսաւոր սիւն մը, իր դրացի գաւառին՝ Ակնայ կոտորածին արտաբերած փլատակներուն վեհութիւնը ներգգալով, իր բնակավայրին՝ Բինկեանի մէջ, իր գաւառներուն հետ շուրջբոլոր, կը գուշակէր այն սպառնալիքը, խոշտանգումները, հրկիզումները, որուն Բինկեան ծունկէն կտրուած, իր ամենէն աղեկտուր թառանջանքներն ու հոնդիւնները պիտի լսեցնէր Եփրատի սառնագանգուր ալեաց եւ անմարդկային ոլորտներու մէջ: Կը հասնի սեւ օրը:

ցիկ ասացուածք»-ը¹⁴, Արսլանյանն ընծայել է կնոջը՝ Նազենիին¹⁵ եւ ուխտել է այլեւս նվիրվել Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուն¹⁶: Գրքի առաջաբանում արդեն գերապատիվ հայրը ներկայացնում է արյունոտ օրերի իր տառապանքներն ու տանջանքները: Այսպիսի մտորումներով ու հուշերով է նա դիմում է կնոջը . «Ու հիմակ ես ինչ ձօնեմ ֆեզի ու ֆու անմեռ յիշատակիդ, եթէ ո՛չ նուիրեմ իմ սրտս հոգիիս հետ, որ արդէն ֆուկդ էր եւ ֆեզի պիտի մնայ, գեղեցիկ ասացուածներու այս հաւաքածոն, որ ֆու նահատակութենէդ վերջ հաւաքեցի ֆեզի, ֆու յիշատակիդ համար, որ ֆու գեղեցիկ հաւաքածոներուդ հետ հոդ ըլլայ այն ամբողջական փնջակը, Մարտիրոսաց փառապսակը, նուիրելի ու մատուցանելի միշտ ֆեզպէսներուն: Յիշատակդ անցինք պահող Գ. Մ. Վրդ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ»¹⁷: Հարկ է անպայման նշել, որ Արսլանյանի ընտանիքին պատուհասած եղեռնագործութիւնը ոչ թէ առանձին մի դեպք էր, այլ արեւմտահայոց համայն երկիրն արյունով ողողած ոճրագործութիւն: Սա վկայում է հենց ինքը հեղինակը, երբ նշում է, որ իր կնոջ օրինակին հետեւել են բազմաթիւ հայուհիներ՝ մահը գերադասելով անպատիւ կյանքից: Արհավիրքները, բնական աղետներն ու պատերազմները շրջադարձային են լինում շատերի կյանքում: Դրանք ստիպում են մտորել հավերժականի ու համամարդկայինի մասին, ժո-

Բինկեան կը պաշարուի տասը հազար խուժանային զինուորներով, սպանութիւնները քարերը արցունքի կը փոխեն, ամբողջ շէնքերն ու փառաւոր մայր տաճարը կը հրդեհուին, բոցերը՝ գետնաթաւալ ատրաշէկ ովկեան մը, հրեղեղ մը կազմած նախճիրներուն նախճիրը կը գործեն ներոններ ամէցնելով:

Հարսերն ու կոյսերը Շախէնց ձորը կ'ապաստանին, եւ երբ հոգ ալ յարձակում տեղի կ'ունենայ, Նազենիին նախապատուէրին վրայ կը սկսին կարգաւ վազրամուռնչ Եփրատը նետուիլ: Նազենիին թոյլ չտրուիր գետամոյն ըլլալ: Դիւցազնուհին, իր մատաղատի զաւակները գրկած հրդեհին վայրը կը փութայ: Զինուորները զինք կը հալածեն, մինչ ինք իր զաւակներով կը խոյանայ բոցերուն մէջ, քաղաքին ամբողջ սուգն ու մոխիրը իր վկայարանին մէջ առնելով (ծնթ.՝ խմբ.):

Իր ամուսինը այդ օրէն ի վեր, սգաւոր սքեմի մը տակ, անմխիթար Ասլանեան Գէորգ վարդապետը կը դառնայ, որուն բերանն է դրուած այս ողբամուռնչ դիւցազնագութիւնը: Այրած քնար, այրած բանաստեղծութիւն...

¹⁴ Կ. Պոլիս, 1913, 158 էջ:

¹⁵ Սրտիս անմոռաց եւ հոգիիս անկեղծ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՆՉՈՆՍ

Մարտկուհի ու մարտիրոսուհի
Ազնիւ ու դիւցազն ամուսնոյս
ՆԱԶԵՆԻԻՆ:

¹⁶ «Տ. Գէորգ Ս. Արքեպս. Արսլանեան», «Սիրոն» ամս. 1951 հտ. ԻԵ., հ. 7, էջ 224. <https://arar.sci.am/dlibra/publication/66425/edition/59855/content/դիւնումը`13.04.2023,10:38/>

¹⁷ «Գեղեցիկ ասացուածք», էջ Ե.:

ղովրդին ավելի են մոտեցնում Եկեղեցուն, հավատքին: Մարդու անծիր վիշտը, զրկանքները արահետ են հարթում առ Աստված: Ազգաշնչման դժոխային դեպքերին հաջորդած առաջին հինգ տարիներին Գեորգ Արսլանյանն իրեն նվիրել է որբահավաքման եւ որբախնամության գործին: Տեւրիկում եւ Սեբաստիայում օթեւան է տվել, խնամել ու դաստիարակել է 200 որբերի, որ իր շնորհիվ ոչ միայն ողջ մնացին, ոչ միայն հայ մնացին, այլեւ մեծանալով շարունակեցին իրենց ուսուցչի գործը, իրենց ստացածը վերադարձնելով ազգին: Արհավիրքից տարիներ անց Գումգաբուի Գաղթականաց կայանի վարժարանում ավագ ուսուցչի պաշտոնն ստանձնած Վահան Վառվառյանը, որ փրկվածներից՝ երբեմնի որբերից մեկն է, Ջօն է ընծայել Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքական տեղապահ, Տ. Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսին¹⁸: Որբախնամության տարիներից քիչ անց (1901 թ.) վարդապետական աստիճան ստանալով՝ Գ. Արսլանյանն ամբողջովին նվիրվել է հոգեւոր սպասավորությանը՝ 1922–1927 թթ., այնուհետ՝ 1944–1951 թթ. եղել է Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքական տեղապահ, ծավալել եկեղեցաշինական բուռն գործունեություն: Հիսնամյա հայանպաստ գործունեության մայրամուտին՝ ազգինը նորից ազգին վերադարձնելու ձգտումով Գ. Արսլանյանը Մայր Աթոռ Ս. էջմիածինն է կտակել հոգեւոր կյանքինն աղերսովող իր ժառանգությունը: Այն բավականին հարուստ է ու արժեքավոր: Դրա մի զգալի մասն իր անձնական գրադարանն է՝ կազմված 3000 գրքից, հազվագյուտ թերթերից, ամսագրերից, հանդեսներից ու ժողովածուներից¹⁹: Ժառանգության մաս են կազմում նաեւ եկեղեցական սպասքը՝ արծաթյա սկիհը, արծաթյա մեռոնաթափ աղավնին, արծաթյա «զոյգ ձեռաց խաչերը», ադամանդակուռ երկու լանջախաչերը, արծաթյա կազմով Աւետարանն ու Մաշտոց ծիսամատւանը, մետաքսյա երկու ծաղկյա փիլոններն ու այլ արժեքավոր իրեր²⁰: Այս ամենից զատ սրբազանի դուստրը՝ Հռիփսիմե Արսլանյանն, իր կողմից Եկեղեցուն է նվիրել գերաշնորհի եպիսկոպոսական ասան:

¹⁸ Ջոնը ձեռագիր է, թվագրված՝ Պոլիս, 1924, փետր. 24.

Ո՛վ բարձրաշնորհ Սրբազան,
Գործք ազգօգուտ զանազան,
Եղար ազգին հայր պատուական,
Պաշտպան որբոց գաղթական...

¹⁹ Մ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, անդ:

²⁰ Ն. տ., էջ 9:

Ժամանակին անդրադարձել ենք Բարսեղ Թուղլաճյանի հավաքածուի հայրապետական կոնդակներին: Այժմ տեղին է նկատել, որ պատմական նշանակության այս ուղերձները Բ. Թուղլաճյանին են հասել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքական տեղապահ Գեւորգ Արսլանյանի ձեռամբ²¹: Հավաքածուում կա ուշագրավ մի փաստաթուղթ՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսի ընտրության մասնակից պատգամավորի վկայականը՝ 1908 թ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին գրությամբ: Պատգամավորի վկայականը տրվել է Խարբերդի եւ Բալուի թեմերից ընտրված պատգամավոր Գեւորգ Ծ. Վարդապետ Արսլանեանին: Քառածալ փաստաթղթում նշված են պատգամավորի պարտականությունները եւ Մայր Աթոռի հյուրատան կանոնները: Մանրամասն ներկայացված են. խմբա-խորհրդակցական ժողովների մասնակցությունը, 1908 թ. հոկտեմբերի 29-ի պատարագը, որը նվիրված է եղել հանգուցյալ տեր Մկրտիչ Ա. Խրիմյան կաթողիկոսին (Հայրիկ): Այնուհետ տեղեկություններ կան հոգեհանգստյան կարգի, հոկտեմբերի 30-ի կայսերական մաղթանքներով պատարագի եւ պատգամավորների երգման կարգի մասին: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 31-ին, պետք է տեղի ունենար կաթողիկոսական չորս թեկնածուների ընտրությունը, իսկ նոյեմբերի 1-ին՝ կաթողիկոսական բուն ընտրությունը: Ինչպես գիտենք, 1908 թ. Մկրտիչ Ա. Խրիմյան Վանեցուն հաջորդել է Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցի Իզմիրլյանը՝ 1908–1910 թթ.²²: Նրանից հետո հայրապետական գահ բարձրացած Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Տփղիսեցի Սուրենյանցը (1911–1930)²³ բարձր է գնահատել եկեղեցաշինության մեծագույն նվիրյալին եւ թիվ 591 (հոկտեմբերի 16, 1922 թ.) կոնդակով շնորհավորանքներ է հղել Գեւորգ վարդապետ Արսլանյանին. «Հայրապետական կոնդակաւ շնորհեմք քեզ իրաւասունս կրելոյ ի կուրծսդ զվարդապետական ակամակոտ լանջախաչ»: Ավելի ուշ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը թիվ 347 կոնդակով (1923 թ. նոյեմբերի 3) Գեւորգ եպիսկոպոսին շնորհել է արքուջան պատիւ:

²¹ Տե՛ս մեր «Բարսեղ Թուղլաճյանի հավաքածուի պատմամշակութային արժեքը» հոդվածը, «Նոր Ազգագրական հանդես», 2023, հտ. Գ., էջ 36:

²² Դիտելի է, որ Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցին 1894–1896 թթ. հայտայց քաղաքականության դեմ բողոքի ձայն բարձրացնելու համար ստացել է «Երկաթյա պատրիարք» (Iron Patriarch) անունը: Օսմանյան արխիվներում պահվող փաստաթղթերում նա հաճախ ներկայացվում է որպես «կոշտ եւ անհնազանդ». տե՛ս Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi, DH.MKT.1234/56:

²³ Եղեռնի արհավիրքները եւ հարազատ ժողովրդի ցեղասպանությունը վերապրած Գեւորգ Ե.-ն հայրապետական իր անվանն ավելացրել է «Վշտալի մականունը»:

Մեծ թիվ են կազմում Հայոց Թեմական Առաջնորդարանների նամակներն ուղղված Գեորգ Արք. Արսլանյանին: Դրանք բազմաբովանդակ են՝ ուղարկված սփյուռքահայ գրեթե բոլոր թեմական Առաջնորդարաններից եւ պաշտոնյաներից՝ «Հայրապետական լիազօր ներկայացուցիչ Եւրոպայի թեմի», «Առաջնորդարան Հայոց Պուլկարիոյ», «Հոգեւոր Հովուութիւն Հայոց Ամմանի», «Կաթողիկոսարան Հայոց Կիլիկիոյ Անթիլիաս- Լիբանան», «Առաջնորդարան Հայոց Իրաքի», Առաջնորդարան Հայոց Լիբանանի», Աթոռ առաքելական Սրբոց Յակովբեանց յԵրուսաղէմ», «Առաջնորդարան Հայոց ի Խարբերդ», «Առաջնորդարան Հայոց Կեսարիոյ, «Առաջնորդարան Հայոց Կիպրոսի», «Առաջնորդարան Հայոց Յունաստանի» եւ այլն: Հարուստ ու բազմաբովանդակ նամակները լի են կրթութեան ու մշակութի, եկեղեցական ու քաղաքական կյանքի դրվագներով եւ բացահայտում են անցյալ դեպքերի ետնախորքը: Ուշագրավ են՝ Ծայրագույն պատիարք եւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Զ. Զորեքչյանի, Մամբրէ Արքեպիսկոպոսի (Լոս Անճըլէս, Գալիֆորնիա), Արտավազդ Արքեպիսկոպոս Սուրմէյանի եւ այլոց հղած նամակները: Շնորհակալական գրեր կան ուղղված Գեր. Գեորգ Արք. Արսլանյանին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Կիլիկեան Գործադիր Յանձնախմբի, Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան, Իսթանպուլի Հայկական Թաղական Խորհրդի, վարժարանների՝ վարժապետների եւ այլոց կողմից: Ահա 1904 թ. Կարինի (էրզրում) Սանասարյան վարժարանի տնօրեն Սարգիս Խաչատուրեանը շնորհավորական նամակ է հղել «Մալաթիոյ թեմի առաջնորդ գերապատիւ Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեանին»²⁴: Նոր տարվա առթիվ գրված ձեռագիր շնորհավորական նամակի (2 էջ) դիմերեսին, կենտրոնում՝ շարադրանքից առաջ, Գեորգ սրբազանի գծամատիտ դիմանկարն է՝ դափնեպսակով զարդարուն:

Նամակների մեծ մասը տարբեր առիթների, տոների հետ կապված շնորհավորանքներ են, որոնք ավարտվում են օրհնություններով եւ մաղթանքներով²⁵: Փաստաթղթերը հիմնականում բնօրինակ են, ձեռագիր կամ

²⁴ Կարինում 1881 թ. հիմնադրվել է Սանասարյան վարժարանը (հիմնադիր՝ Մկրտիչ Սանասարյան): Վարժարանի խնամակալության գործերը տրված էին Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանին՝ պատրիարքի նախագահությանը:

²⁵ Ինչպես նկատել է հետազոտողներից մեկը՝ հաճախ օրհնության գրերն ու կոնդակները ուղղվում են անհատին կամ հանրությանը՝ ցանկանալով կյանք, արեւշատություն, հոգու փրկություն եւ ամենայն բարիք. տես Ա. ԻՍԻՅԱՆ, Խոսքի մոգական ուժը, Շնորհ ի վերուստ (առասպել, ծես, պատմություն), Երեւան, 2008, էջ 175:

մեքենագիր-տպագիր: Գրությունների մի մասը հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն է: Առանձնակի կարելու է Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Խորեն Ա. Մուրադբեկյան կաթողիկոսի կոնդակը, որ անդրադառնում է ազգի զավակների ճիշտ ու վայելուչ պահվածքին, վարվեցողության կանոններին, որ արդիական են առհավետ: Հայրապետը դիմում է եպիսկոպոսներին, վարդապետներին, որ «Աստուծոյ առաջ, կրօնին, վանքերին ու ժողովրդին ցուցաբերեն իրենց հաւատարմութիւնը»: Իսկ խոսքն ուղղելով ժողովրդին՝ կաթողիկոսը գրում է. «...պատուէ՛ք եւ հպատակուէ՛ք ձեր առաջնորդներին, ձեր կրօնաւոր հայրերին»: Վարժապետներին հասցեագրված մասում կաթողիկոսն ասում է՝ «ձեր աշակերտներին վարժեցէ՛ք հայերէն լեզուի, ազգային պատմութեան, կրօնի բարեպաշտութեան եւ կարելու գիտութիւնների», նաեւ հորդորելով, թե՛ «Աշակերտներին սորվեցուցէ՛ք սիրել Աստծուն, Ազգը, Եկեղեցին, հոգեւոր եւ սահմանադրեալ իշխանութիւնը... Սորվեցուցէ՛ք պատուել եւ խնամել իրենց ծնողքը, պատկառել ծերերէն, հնազանդել մեծերուն, սորվեցուցէ՛ք կիրակէն սուրբ պահել...»: Այնուհետ կաթողիկոսը զարգացնում է կրթության-դաստիարակության հորդորը. «Սորվեցուցէ՛ք, որ բերանին մաքուր պահեն, աղտելի բառ եւ խօսք չհանեն, հայերէն յստակ լեզու գործածեն, պարկեշտ եւ համեստ հագուիւն, վայելուչ շաւոնաւոր եւ խոնարհ դէմքով խօսին, քաղեն եւ կենցաղավարեն»²⁶: Կրկին ու կրկին ի մտի առնելով կոնդակի խոսքերը՝ հասկանում ենք, որ կաթողիկոսի համոզմամբ ազգապահպանության հարցում կարելու գործն են կրթությունն ու հայեցի դաստիարակությունը: Իսկ մարդկային որակներից գնահատելի են գթասրտությունն ու բարեպաշտությունը, ծնողասիրությունն ու խոնարհությունը, ինչպես նաեւ եկեղեցասիրությունն ու ազգասիրությունը: Կոնդակում Խորեն վեհափառը սահմանում է՝ գործածել հայերեն մաքրամաքուր լեզուն, պահպանել վայելչության ու պարկեշտության կանոնները, հարգել ու պատվել ծնողներին, ավագներին ու պատկառել նրանցից:

Հավաքածուի ձեռագիր նամակներից մեկն ունի շատ ուշագրավ բովանդակություն: Այն Հայոց Վեհափառ կաթողիկոս Գեորգ Զ. նամակն է (Երեւան, 11 նոյեմբերի, 1950)՝ ուղղված ամենապատիվ Գեորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանին: Այս հիշարժան նամակում գրված է. «Իսթանպուլի կուսակալի արձակած նոր ընտրական հրահանգի դէմ հետեւեալ

²⁶ Կոնդակ շրջաբերական Տ. Տ. Խորենայ Սրբազան Արքեպիսկոպոսի ուղղուած Հայոց Կ. Պօլսոյ Պատրիարքին, Կ. Պոլիս, 1888, էջ 14–17:

բողոքն ենք ուղարկել Հանրապետության բրեզիտենթին ամսոյս 6-ին. «Թուրքիոյ հանրապետութեան բրեզիդենտութիւն. Պրն. բրեզիդէնթ Իսթանպուլի կուսակալի արձակած նոր հրահանգը Պօլսի հայ պատրիարքի ընտրութեան վերաբերեալ՝ հակասում է Հայ Եկեղեցու կանոններին եւ պատմականօրէն սրբագործուած իրաւունքներին, ինչպէս եւ Թուրքիոյ պետութեան կողմից հաստատուած պատմական բնոյթ ստացած 1862 թուականի Ազգ. Սահմանադրութեան, միաժամանակ նշանակում է միջամտիլ Հայ Եկեղեցւոյ ներքին գործերին, որ թոյլատրիլի չէ:

Ուստի եւ որպէս պետ Հայաստանեայց Առաքելական միասնական Եկեղեցւոյ, բողոքելով բողոքում ենք եւ վստահօրթիւն տածում որ Դուք կը բարեհաճե՞ք չեղեալ յայտարարել Իսթանպուլի կուսակալի ընտրական նոր հրահանգը եւ կը կարգադրե՞ք չխառնուիլ Հայ Եկեղեցւոյ գործերին»:

Հայոց Վեհափառ Հայրապետ Գեւորգ Զ.-ի թիվ 275 կոնդակը (մայիսի 25, 1950) հղված է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեան Ամենապատիւ տեղապահ Տ. Գեւորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանին: Կաթողիկոսն ուղերձում շնորհակալութիւն է հայտնում մեծ հավատացյալին ու հայրենասերին Կ. Պոլսի ըմբոստ հոգեւորականների՝ Հմայակ Ժ. վրդ. Պախտիարյանի, Զարմայր Ժ. վրդ. Կեոզիվրյանի, Թովմա ավ. քհն. Շիկահերի, Աբրահամ ավ. քհն. Էպլեյանի եւ Սերովբե ավ. քհն. Պուրմայանի ընդվզումը կանխելու համար²⁷: Ըմբոստացած հինգ հոգեւորականները դուրս են եկել պետութեան ճանաչած եկեղեցական կանոնակարգի դեմ, արհամարհել իշխանութեան ճանաչած Պատրիարքական իշխանութիւնը, մեղանշել են եկեղեցական կարգապահութեան դեմ, խորհել տապալել գոյութիւն ունեցող հոգեւոր իշխանութիւնը եւ պառակտել պոլսահայ համայնքը: Այնուհետ կաթողիկոսը հավելում է, որ Զարմայր Ժ. վրդ. Կեոզիվրյանի, Աբրահամ ավ. քհն. Էպլեյանի եւ Սերովբե ավ. քհն. Պուրմայանի պատիժը մեկ տարով երկարացնում են՝ հուսալով, որ կզղջան եւ ներման կարժանանան: Կաթողիկոսն ուղերձն ավարտում է լավատեսական խոսքերով. «Լիովին հաւատացած ենք, որ պոլսահայ համայնքը եւ հոգեւորականութիւնը կհամախմբուեն Պատրիարքարանի շուրջ եւ բարձր կպահեն մեր ժողովրդի ազնիւ ու բարոյական արժանիքները»: Այս դեպքերի մասին է հավաքածուի մեկ այլ վավերագիր «Նոր լուրի» խմբագիր Վահան Թոշիկյանի ձեռա-

²⁷ Տէս Գ. ԳԱՎԻԴՈՎԱԿԱՆ, Բարսեղ Թուրքաճյանի հավաքածուի պատմամշակութային արժեքը, «Նոր Ազգագրական հանդես», 2023, հտ. Գ., 39:

գիր նամակը (3 էջ, 4. 10.1949, Կ. Պոլիս)՝ ուղղված Նորին Վեհափառության Ս. Տ. Գեորգ Զ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին. «Վեհափառ տէր, Պատիւ ունիմ հաստատելու Ձերդ Վեհափառության ուղղեալ իմ հետագիւս ի պատասխան «Նոր Լուս»-ի միջոցով հայ մամուլին հրատարակել յանձնարարուած Ձեր հայրապետական նախորդ պատգամին, ինչպէս եւ իմ կողմէ նոյնպէս Ձերդ Վեհափառութեանն ուղղեալ գրութիւնը՝ ի մասին (այսպ.) ֆաղափս կախակայեալ եւ ըմբոստ եկեղեցականներու եպերելի շարժման»: Եկեղեցու դեմ ընդվզած հինգ եկեղեցականների մասին կա եւս մեկ նամակ-փաստաթուղթ (մեքենագիր)՝ Ամենայն Հայոց Ծայրագույն Պատրիարք եւ կաթողիկոս Գեորգ Զ. գրութիւնը Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Ա. կաթողիկոսին (Անթիլիաս, 10 հուլիս 1949): Կաթողիկոսը հայտնում է. «Փափաքելով տապալել Տեղապահը եւ տիրանալ Պատրիարքութեան՝ հայ եկեղեցականութիւնը բաժնուած է եւ համայնքը պառակտուած: Իրենց ջանքը վրիպեցաւ կառավարութեան օրինական միջամտութեամբ: Հաստատեցինք Տեղապահին որոշումը կախակայելու հինգ եկեղեցականները ցնոր կարգադրութիւն...»:

Հավաքածուում ուշագրավ է «Պսակի Արտօնագրի» բովանդակութիւնը: Այն հարուստ է եզակի տեղեկատվութեամբ եւ բացահայտում է ամուսնացողների անձնական կյանքի մանրամասնութիւնները (փեսացուի, հարսնացուի՝ անուն, ազգանուն, հոր անուն, ծննդավայր, տարիք, ամուսնական վիճակ, շ վկա, քննող բժիշկ, տաներեց քահանա, պսակագրամ, արտօնագրին, գանձապահ եւ այլն): Ամենականառուն այն է, որ քննող բժշկի եզրակացութիւնից հետո միայն կարելի էր ստանալ «Պսակի Արտօնագիր»-ը՝ «Վկայութեամբ եւ ֆննութեամբ հաստատուած ըլլալով որ վերոյիշեալները (փեսացու, հարսնացու.— Գ. Դ.) ամուսնական արգելիչ չեն կապ չ'ունին՝ եւ անոնց ամուսնութիւնը առողջապահիկ կանոններու եւ Հայ Եկեղեցոյ օրինաց համաձայն նկատուած է, հետեւապէս կ'արտօնուի օրհնել իրենց Ս. Պսակը»:

Հավաքածուի մեկ այլ փաստաթղթում (Ամուսնական խնդիրներ. Մասն Գ.) Ազգային Սահմանադրութեան 47-րդ հոդվածի համաձայն բազմաթիվ խնդիրներ են ներառված «Համառօտագրութիւն խնդրոց» ընդարձակ ցանկի մեջ.

- «1. Ամուսնական դատեր ու խնդիրներ.
2. Ամուսնալուծումներ.
3. Անչափահասներու ամուսնութիւններ.
4. Տարիքի անհամեմատութիւններ.

5. Ապօրէն կենակցութիւններ.
6. Հայրապետական Կոնդակով ամուսնալուծումներ.
7. Ապօրէն պսակադրութիւններ.
8. Ի կենդանութեան առն կամ կնոջ կրկնամուսնութիւններ.
9. Չեղեալ նկատուած պսակներ.
10. Ամուսնական ճիւղահամարի խնդիրներ. եւ թվով 343 հաստատուած կանոնիկ կէտեր»²⁸:

Այլ փաստաթղթերից տեղեկանում ենք, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ամուսնալուծութիւնն անընդունելի եւ անպատվաբեր էր: Եթե ամուսնալուծութեան հարցում մեղավորը կինն է եղել, նրան զրկել են եկեղեցական Ս. Խորհուրդներից, իսկ մահվանից հետո՝ «անշուք թաղել»: Ավելի փոքր զանցանքների դեպքում կինը պետք է ապաշխարեր, նրան հանդիմանել են եւ ժամանակավորապես բաժանել ընտանիքից:

Տարաբնույթ այս փաստաթղթերը կարելոր են եւ դրանք ազգային-կրօնական ինքնութեան բարձրարժեք պատմամշակութային վավերագրեր են: Այս ուշագրավ, վավերագիր փաստաթղթերը բացահայտում են Հայոց Եկեղեցու պատմութեան հետաքրքիր ու տարաբնույթ կողմերը:

Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքութիւնը Հայ Եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից մեկն է, որ մշտապես ձգտել է նպաստել ազգային նկարագրի պահպանմանը օտար միջավայրում եւ հատկապես՝ անաղարտ ու մաքրամաքուր պահել հայոց լեզուն, հայ շունչն ու միտքը, եւ վավերագրերը, որ փորձեցինք ներկայացնել այդ ամենի խոսուն վկաներն են:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոգւածում ներկայացված են եկեղեցական կյանքի տարբեր բնագավառների հետ առնչվող բնօրինակ փաստաթղթեր: Պատմամշակութային նշանակութիւն ունեցող արժեքավոր փաստաթղթերում քննարկվում են եկեղեցաշինութեան ու բարեգործութեան, կրթական համակարգի բարելավման եւ հայոց լեզվի անաղարտութեան պահպանման հետ կապված խնդիրներ: Հավաքածուում պահպանվող նամակների մեծ մասը տարբեր

²⁸ Այս ժողովը նախագահել է Կ. Պոլսի պատրիարքութեան տեղապահ՝ Վահրամ Մանկունին (1846–1920) հայ հոգեւորական, մշակութային գործիչ: 1933 թ. Փարիզում հետմահու լույս է տեսել նրա աշխատութիւնը՝ «Գէորգ Դ. եւ իր ժամանակը»: Համարատուութիւն Ազգ. Կեդր. Վարչութեան կրօնական ժողովոյ՝ 1908 նոյեբեր 3 – 1910 հոկտեմբեր 13, Կ. Պոլիս, տպագր. Օսմ. Գործակցական Ընկերութեան, էջ 24:

առիթմների, տոների հետ կապված շնորհավորանքներ են, որոնք ավարտվում են աստվածահաճո օրհնություններով, մաղթանքներով: Ուշագրավ է Վեհափառ Հայոց կաթողիկոս Գեորգ Զ.-ի ձեռագիր նամակներից մեկն՝ ուղղված ամենապատիվ Գեորգ արքեպիսկոպոս Արսլանյանին, որտեղ Վեհափառը հրահանգում է Պոլսո պատրիարքարանի տեղապահին բողոք ներկայացնել Թուրքիայի նախագահին Հայոց եկեղեցու ներքին գործերին միջամտելու առիթով:

Տարաբնույթ այս փաստաթղթերը էթնոկրոնական ինքնության բարձրարժեք պատմամշակութային վավերագրեր են: Դրանք բացահայտում են Հայոց եկեղեցու պատմության որոշ մանրամասներ: Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքությունը ձգտել է պահպանել օտար միջավայրում հայ մնալու դժվարին գործը, անաղարտ ու մաքրամաքուր պահել հայոց լեզուն եւ մշակույթը:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Փաստաթուղթ, բնօրինակ, եկեղեցի, կոնդակ, պատրիարք, նամակ, հավաքածու:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены подлинные документы, относящиеся к различным сферам церковной жизни. В документах, имеющих историко-культурное значение, обсуждаются вопросы церковного строительства и благотворительности, совершенствования системы образования и сохранения чистоты армянского языка. Большинство писем, хранящихся в коллекции, представляют собой поздравления по различным поводам и праздникам, которые заканчиваются богоугодными благословениями и пожеланиями. Заслуживает внимания одно из рукописных писем Католикоса всех армян Геворга VI, адресованное Его Высокопреосвященству архиепископу Геворгу Арсланяну, в котором Его Святейшество поручает местоблюстителю Константинопольского патриархата подать жалобу президенту Турции на вмешательство во внутренние дела армянской церкви.

Эти ценные, историко-культурные документы этнорелигиозной принадлежности раскрывают некоторые подробности истории армянской церкви. Армян-

ский патриархат Константинополя всегда был сплочен и стремился сохранить трудную задачу оставаться армянином в чужой среде, сохранить армянский язык и армянскую культуру.

SUMMARY

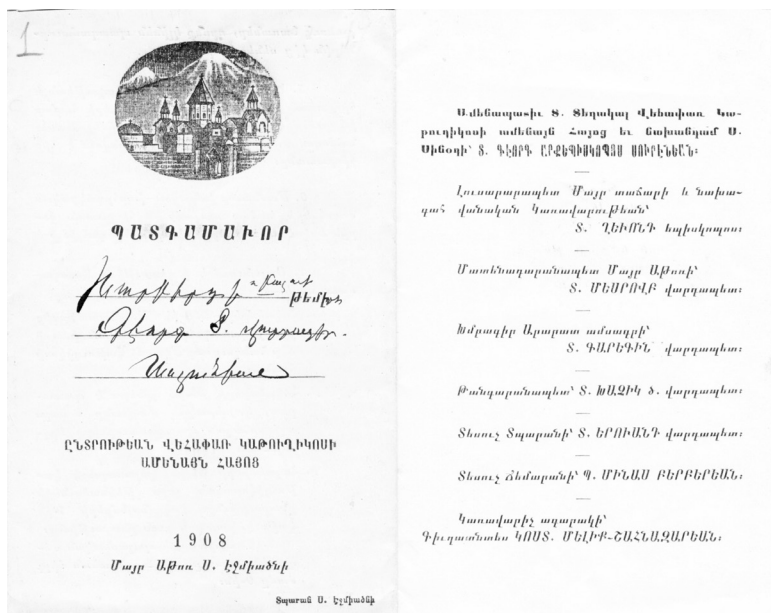
The article presents original documents related to various spheres of church life. In valuable documents of historical and cultural significance, issues of church building and charity, improvement of the education system and preservation of the purity of the Armenian language are discussed. Most of the letters stored in the collection are congratulations on various occasions and holidays, which end with God-pleasing blessings and wishes. Noteworthy is one of the handwritten letters of Catholicos of All Armenians Gevorg VI addressed to His Eminence Archbishop Gevorg Arslanyan, in which His Holiness instructs the Locum tenens of the Patriarchate of Constantinople to complain to the President of Turkey about interference in the internal affairs of the Armenian Church.

These valuable historical and cultural documents of ethno-religious identity reveal some details of the history of the Armenian Church. The Armenian Patriarchate of Constantinople has always been united and has strived to preserve the difficult task of remaining an Armenian in a foreign environment, to preserve the Armenian language and culture in its original and pure form.

Գեորգ Ծ. Վրդ. Ասանեան, «Գեղեցիկ ասացուածք» գրքի տիտղոսաբերքը, Կ. Պոլիս, 1913 թ.

Կարողիկոսական ընտրությունների պատգամավորի մանդատ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1908 թ.

[illegible]

104